

Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗ

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

(ΘΟΥΚΥΔ. ΙΙ 34-46)

ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΧΟΛΙΑ
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

5^α ΕΚΔΟΣΗ

ΑΘΗΝΑ 1977

Όταν ο Θουκυδίδης πέθανε, λίγο ύστερα από τα 400 π.Χ., το μοναδικό έργο της ζωής-του, η ιστορία του πολέμου ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Πελοποννησίους, δέν είχε ακόμα προφτάσει να τελειώσει. Ο θάνατος βρήκε τον αθηναίο ιστορικό να εκθέτει τα περιστατικά του 411 μόλις, κι' έτσι το τελευταίο μέρος του πολέμου, που βάστηξε ώς το 404, έμεινε να το συμπληρώσουν άλλοι. Ωστόσο ο Θουκυδίδης είχε αρχίσει να γράφει πρίν από τριάντα ολόκληρα χρόνια, από την πρώτη ώρα που άναψε ο πόλεμος—άνοιξη του 431—, επειδή πρόβλεπε ότι η σύγκρουση αυτή ανάμεσα στους Έλληνες θα σταθεί πολύ μεγάλη, άξια να την ιστορήσει κανείς, πίο πολύ από κάθε περασμένη.

Και δέν ήταν άλλες ασχολίες που τον έκαναν να προχωρεί έτσι αργά· γιατί από το 424, που βρέθηκε στρατηγός με μία μοίρα του αθηναϊκού στόλου στη Μακεδονία και δέν κατόρθωσε να σώσει την Αμφίπολη από τα χέρια του Βρασίδα, ο Θουκυδίδης ζεί είκοσι χρόνια εξορισμένος από την Αθήνα, το πίο πολύ στα χτήματα που είχε στη Θράκη, χωρίς πολιτική δράση καμιά, με μοναδικό σκοπό της ζωής-του να δώσει την ιστορία του πελοποννησιακού πολέμου. Και στην πατρίδα-του, που γυρίζει ύστερα από το 404, όταν πιά γίνεται ειρήνη και οι νικημένοι Αθηναίοι δίνουν αμνηστεία στους εξόριστους, ο Θουκυδίδης περνάει τα λίγα χρόνια της ζωής

που του μένουν αποτραβηγμένος, χωρίς ν' ανακατωθεί καθόλου στα δημόσια πράγματα. Όμως η συγγραφή προχωρεί πάντα μ' έναν πολύ σιγανό ρυθμό.

Οι δυσκολίες από την πρώτη στιγμή ως την τελευταία μένουν μεγάλες, και οι εξωτερικές και οι εσωτερικές. Το υλικό της ιστορίας, όπου δέ βρέθηκε ο ίδιος μπροστά, ο Θουκυδίδης είναι αναγκασμένος να το μαζεύει ταξιδεύοντας σε διάφορα μέρη, για να μελετήσει τους τόπους και να γνωρίσει τις πολιτείες που πήραν μέρος στον πόλεμο, για να χρησιμοποιήσει, όσο του επιτρέπουν, τα δημόσια αρχεία-τους, και ακόμα για να βρεί ανάμεσα στους ανθρώπους όσο μπορεί πιά πολλούς και πιά αξιόπιστους μάρτυρες να του ιστορήσουν τα περιστατικά του πολέμου, εκστρατείες, πολιορκίες, μάχες κλπ. Ακόμα βρίσκεται στην ανάγκη να συγκεντρώσει και να συμπληρώσει το υλικό που του χρειάζεται και με αλληλογραφία, προπαντός από εκεί που δέν μπορεί ο ίδιος να πάει να το μαζέψει, από την Αθήνα, που κρατεί κλεισμένες τις πύλες-της στον εξόριστο, και από κάθε πόλη που ζεί κάτω από την αθηναϊκή επιβολή.

Το υλικό τώρα αυτό, που του δίνεται κομματιαστό και ανακατωμένο, ο Θουκυδίδης έχει να το κατατάξει και να το δουλέψει κριτικά : μέσα από τις αντιφατικές πληροφορίες των άλλων, τις παραποιημένες είτε από μεροληψία είτε και από λησμοσύνη, πρέπει να πιστοποιήσει τί και πώς έγινε στ' αλήθεια. Στο τέλος τα περιστατικά που εξακριβώνει ζητάει να τα τοποθετήσει μέσα στη συνέχεια του πολέμου, να τα σχετίσει μεταξύ-τους, να εκτιμήσει τη βαρύτητά-τους και τις συνέπειές-τους, να ξεχωρίσει και να παραλείψει ό,τι βλέπει ασήμαντο—

με δύο λόγια : από τη χρονογραφική καταγραφή να χωρήσει στην ιστορική σύνθεση. Η συγγραφή όμως αρχίζει και γιατί ο Θουκυδίδης έχει ν' αγωνιστεί να ελαφρύνει τον εαυτό-του πίσω από το έργο-του, κι' ας είχε πάρει μέρος ο ίδιος στον πόλεμο, κι' ας είχε δοκιμασθεί από αυτόν με την εξορία πρώτα, που τον εκράτησε τα καλύτερα χρόνια της ζωής-του μακριά από την Αθήνα, ακόμη περισσότερο όμως με τις περιπέτειες της πατρίδας-του, που δέν έπαψε να την αγαπάει, και όταν εκείνη τον είχε διώξει.

Καιρό πολύ του κοστίζει και η εξωτερική μορφή του έργου. Δέν είναι στο Θουκυδίδη καθόλου εύκολο να βρεί την έκφρασή-του σε μιά γλώσσα σχετικά αδούλευτη ακόμα και που για πρώτη φορά τώρα—θα έλεγα και για τελευταία—τη βασανίζουν τόσο, εξαντλώντας και τις ακρότατες εκφραστικές-της δυνατότητες, ώσπου να μπορέσει να δώσει μορφή σ' ένα στοχασμό τόσο πυκνό και ακριβολογημένο. Όταν τέλος σκεφτούμε, ότι φτάνει μιά ώρα που ο ιστορικός νιώθει να τον βαραίνει το χρέος, πρίν ακόμα τελειώσει τη συγγραφή-του, να την αναθεωρήσει από την αρχή συστηματικά και βασικά, δέ θα μας φανεί παράξενο, πώς ο θάνατος, που έρχεται σχετικά γρήγορα—ο Θουκυδίδης μόλις θα είχε περάσει τα εξήντα-του χρόνια—, δέν τον βρίσκει να χαιρείται τελειωμένο το έργο-του. Το χειρόγραφο μένει σταματημένο μέσα σε μιάν ασυμπλήρωτη φράση: *και άφικόνος πρώτων ές Έφεσον θυσίαν έποιήσατο τη Άρτέμιδι*—τί έγινε δεύτερα, ο Θουκυδίδης δέν επρόφτασε να το γράψει.

Ποιός είναι αυτός που παίρνει τώρα πάνω-του να

εκδώσει τη μισοτελειωμένη ιστορία· αν η έκδοση γίνεται γιατί ο ίδιος ο Θουκυδίδης το ζήτησε, όταν ένωσε το θάνατο να φτάνει, ή αν οι κληρονόμοι-του ενεργούν αυτό-βουλα· τότε ακριβώς κυκλοφορεί το έργο στην Αθήνα—γενικά όλα τα εκδοτικά προβλήματα της ιστορίας του Θουκυδίδη μένουν λίγο πολύ άλυτα. Ένα μπορούμε να ξέρουμε με βεβαιότητα· ο σεβασμός του εκδότη μπροστά στο χειρόγραφο πρέπει να στάθηκε απόλυτος. Το αφήκε ασυμπλήρωτο, έτσι όπως έμεινε από το συγγραφέα, χωρίς να θελήσει να του αλλάξει ούτε μιά φράση. Το υλικό το αδούλευτο από τα κατοπινά χρόνια του πολέμου, που θα βρέθηκε βέβαια μέσα στα σημειώματα του ιστορικού, έμεινε αχρησιμοποίητο και χάθηκε.

Και τί δέ θα δίναμε για να μπορούσαμε να διαβάσουμε ιστορημένη από το Θουκυδίδη την τελευταία δραματική περίοδο του πολέμου, από τις μεγάλες επιτυχίες των Αθηναίων στην Προποντίδα ως τη στιγμή που οι Σπαρτιάτες μπαίνουν στη νικημένη Αθήνα και αρχίζουν να γκρεμίζουν τα τείχη-της μέσα στους ήχους των αυλών και τη μεγάλη χαρά των παλιών συμμάχων των Αθηναίων, που γιορτάζουν την πρώτη-τους λεύτερη μέρα ύστερα από πόσα χρόνια! Ωστόσο και αυτό που πρόφτασε να μας αφήσει ο ιστορικός είναι από τις πιο μεγάλες κληρονομίες που μας χάρισε το αρχαίο πνεύμα. Όχι βέβαια γιατί έχει πολύ μεγάλη σημασία για μάς σήμερα να μάθουμε τις λεπτομέρειες από έναν πόλεμο που έγινε πρίν από δυό χιλιάδες τετρακόσια κάπου χρόνια και που οι άμεσες συνέπειές-του έχουν χαθεί μέσα στους αιώνες. Τα περιστατικά του πελοποννησιακού πολέμου δέν μπορεί να ενδιαφέρουν το σημερινό άνθρωπο—δέ μι-

λώ για τον ειδικό ιστορικό—παρά μονάχα γιατί τα ιστόρησε ο Θουκυδίδης, γιατί στάθηκαν το υλικό που πάλεψε να κατακτήσει και μ' αυτό να εκφραστεί μιά ψυχή δυνατή και μεγάλη. Στην ιστόρηση του πολέμου αυτού, και έτσι μισή που μένει, μπορούμε να ξαναζήσουμε σε όλη-του την ένταση τον αγώνα του Θουκυδίδη με τη ζωή και με το λόγο, κι' ακόμα την απέραντη αγάπη και πίστη που έχει στην πόλη-του και στον άνθρωπο—και αυτό είναι που μας την κάνει τόσο πολύτιμη.*)

II

Ο επιτάφιος λόγος είχε οριστεί στην Αθήνα από πιο παλιά να λέγεται κάθε χρόνο για τους νεκρούς του πολέμου την ημέρα που τους έθαβαν επίσημα στο νεκροταφείο του Κεραμεικού (ιδές σχόλια κεφ. 35,1). Γρήγορα ο λόγος συγκεντρώνει ορισμένα θέματα—δανεισμένα λίγο πολύ από ανάλογα ποιητικά είδη, τους θρήνους και τα εγκώμια—και παίρνει κάποια μορφή σταθερή, που είναι υποχρεωμένοι να τη σεβαστούν όλοι οι ρήτορες. Η συντηρητικότητα της ελληνικής δημιουργίας γενικά είναι γνωστή. Σ' έναν Επιτάφιο έπρεπε ν' ακουστεί πρώτα απ' όλα πλατύς ο έπαινος των νεκρών της χρονιάς εκείνης και ν' αναλυθεί το πολεμικό-τους έργο. Δεύτερο απαραίτητο στοιχείο του λόγου ήταν ο έπαινος των προγόνων και της πολιτείας, που έβγαλε τέτοιους άντρες. Τέλος έπρεπε να κεντριστούν οι νεότεροι πολίτες για

*) I ω . Κ α κ ρ ι δ ή , Ανθρωπιστικά 18κκ. 44κ.

ανάλογα κατορθώματα και να παρηγορηθούν αυτοί που είχαν χάσει τους δικούς-των.

Η χορική ποίηση του Πινδάρου και του Βακχυλίδη τον αθλητή που νίκησε στους γυμνικούς αγώνες τον δοξάζει και με το να υμνεί την πατρίδα που τον εγέννησε και τον ανάθρεψε, ακόμα με το να υψώνει το κατόρθωμά-του και να το φέρνει κοντά στο μεγάλο έργο ενός μυθικού προγόνου, ενός ήρωα, που πήρε μέρος είτε στην τρωική είτε στην αργοναυτική είτε σ' όποιαν άλλη μεγάλη μυθική επιχείρηση. Το ίδιο και ο επιτάφιος λόγος δίνει αξία στο έργο των νεκρών που θέλει να τιμήσει με το να το παρουσιάζει σαν αντάξια συνέχεια από το έργο των μυθικών πρώτα Αθηναίων, που έδιωξαν τις Αμαζόνες από την Αττική και χτυπήθηκαν με τους Θηβαίους για χάρη των Αργείων, με τους Αργείους ύστερα για χάρη των παιδιών του Ηρακλή· από το έργο των Αθηναίων ύστερα, που πολέμησαν και νίκησαν τους Πέρσες στην αρχή του αιώνα· του δίνει τέλος αξία και με το να το παρουσιάζει κάτω από τη σκέπη μιάς πολιτείας, που θρέφει και μορφώνει τον πολίτη-της με περισσή αγάπη σα μάνα, γιατί τον εγέννησε το ίδιο-της το χώμα, δέν τον εδέχτηκε ξένο, φερμένο από άλλους τόπους, για να τον ανέχεται μόνο σαν προγονό.

Τον επιτάφιο λόγο πάνω σ' αυτούς που είχαν σκοτωθεί το πρώτο καλοκαίρι του πελοποννησιακού πολέμου παρουσιάζεται στο δεύτερο βιβλίο του Θουκυδίδη να τον βγάζει ο Περικλής. Διαβάζοντάς-τον δέ βλέπουμε στην αρχή, γιατί δέν μπορεί να ειπώθηκε το φθινόπωρο του 431 ακριβώς όπως μας δίνεται. Ο Θουκυδίδης ζούσε α-

κόμα τότε στην Αθήνα, θα πήρε μέρος στην τελετή, και έτσι που είναι βέβαιο πως στάθηκε γνώριμος στενός του μεγάλου πολιτικού, δέ θα μας ήταν δύσκολο να φανταστούμε ότι ζήτησε και πήρε ένα αντίγραφο από το λόγο, για να τον καταχωρίσει ύστερα στο έργο-του. Πρίν όμως προχωρήσουμε στο πρόβλημα, αν ο Περικλής μπορεί να είπε τον Επιτάφιο όπως τον βρίσκουμε στο Θουκυδίδη, είναι ανάγκη να ιδούμε πρώτα τη διάρθρωσή-του :

1. **Προοίμιο** (35). Μεγάλος ο φόβος ν' αδικήσει ο ρήτορας τους νεκρούς, είτε γιατί τα λόγια-του θα σταθούν πιό κάτω από τα έργα-τους, είτε γιατί δέ θα κατορθώσει να κάνει τους ακροατές-του να τον πιστέψουν.
2. **Έπαινος των προγόνων** (36,1)· **των πατέρων** (36,2)· **της σύγχρονης γενιάς** (36,3). Ωστόσο τα έργα των πολέμων δέ θα αναλυθούν· θα εξεταστεί μόνο ποιά στάθηκε η πολιτεία και ποιοί οι τρόποι της ζωής του Αθηναίου, που εχάρισαν τόση δύναμη στην πατρίδα-του (36,4).
3. **Έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας** και των τρόπων που ζεί ο Αθηναίος (37-41,4).
4. **Έπαινος των νεκρών** (41,5-42).
5. **Παραινετικός λόγος, α'** στους πολίτες (43)· **β'** στους γονείς των νεκρών (44)· **γ'** στα παιδιά και **στ' αδέρφια-τους** (45,1)· **δ'** στις χήρες (45,2).
6. **Επίλογος** (46).

Το διάγραμμα του λόγου είναι πολύ καθαρό. Τα κεφάλαιά-του, ο έπαινος των προγόνων, της πολιτείας και

των νεκρών, η παραίνεση στους πολίτες και στους συγγενείς που πενθούν, ξαναγυρίζουν, όπως είδαμε, τυπικά σε κάθε επιτάφιο. Ακόμα και την ευθύνη του ρήτορα, που πρέπει ένας αυτός και με λόγια μόνο να κατορθώσει να ισοζυγιάσει τόσων νεκρών το έργο (35,1), δέν είναι μόνο ο Περικλής που τονίζει.

Και όμως, κάπως καλύτερα αν προσέξουμε και συγκρίνουμε τον Επιτάφιο του Θουκυδίδη με τους λίγους άλλους που μας εσώθηκαν από την αρχαιότητα, θ' αρχίσουν να γεννιούνται μέσα-μας όλο και πιό δυνατές υποψίες, αν έχουμε στ' αλήθεια να κάνουμε μ' έναν γνήσιο λόγο του Περικλή. Πρώτα πρώτα που μερικά από τα καθιερωμένα κεφάλαια παρουσιάζονται αδυνατισμένα πολύ, σα να τ' αναφέρει ο ρήτορας όχι γιατί τους δίνει σημασία, παρά γιατί πρέπει να τ' αναφέρει. Έτσι ο έπαινος των νεκρών (41,5-42) είναι αν όχι σύντομος, όμως εντελώς απρόσωπος και άσχετος με τα ειδικά περιστατικά του 431, τόσο μάλιστα που θα μπορούσε να ειπωθεί για κάθε πολέμου τους σκοτωμένους. Των προγόνων ο έπαινος βρίσκεται περιορισμένος σε μιά μόνο φράση (36,1), εκεί που στους άλλους επιτάφιους ο ύμνος των παλιών Αθηναίων, όσοι πήραν μέρος στους μυθικούς και στους μηδικούς πολέμους, πιάνει ολόκληρα κεφάλαια. Έπειτα δέν αναφέρεται εδώ κανένα έργο πολεμικό, μήτε παλιό μήτε τωρινό, και ούτε γίνεται καθόλου υπαινιγμός στο σύγχρονο πόλεμο, που οι Έλληνες τον πολεμούν με τόση σκληρότητα. Σα να μη λογαριάζει και πολύ ο Περικλής ούτε τους μεγάλους προγόνους ούτε και της χρονιάς τους νεκρούς, που έχει ως τόσο κύριο χρέος να υμνήσει. Ακόμα και ότι οι Αθη-

ναίοι είναι γέννημα της Αττικής, κάτι που οι άλλοι ρήτορες δέν κουράζονται να το μνημονεύουν πλατιά, στο Θουκυδίδη το πολύ θα μπορούσε κανείς να το βρεί κρυμμένο σ' έναν υπαινιγμό μονάχα, βαλμένον κι' αυτόν παράμερα μέσα σε μιά μετοχή (36,1 *τήν γάρ χώραν οί αυτοί αιεί οικούντες*). Όλη η προσοχή του Περικλή συγκεντρώνεται στον ύμνο της αθηναϊκής πολιτείας, που πιάνει και το πιό μεγάλο μέρος του λόγου (37-41,4). Θαρρείς και αυτός ήταν ο κύριος σκοπός-του, όχι να τιμήσει τους νεκρούς.

Είναι όμως και μερικές άλλες λεπτομέρειες του λόγου, που αν τις κοιτάξουμε καλύτερα, θα δυναμώσουν τις αμφιβολίες-μας: ο Περικλής μιλώντας μπροστά σ' ένα πραγματικό ακροατήριο, για να δείξει πόσο δύσκολο είναι να πεί τον έπαινο που ταιριάζει, μπορεί ποτέ να χώρισε τους ακροατές-του σε κείνους που πήραν μέρος στο έργο το πολεμικό και ακούν με ευνοϊκή διάθεση, και σε κείνους που δέν επήραν και γι' αυτό βρίσκουν υπερβολικό τον έπαινο 'από ζήλια, αν τυχόν ακούσουν κάτι πάνω από τη δύναμή-τους' (35,2);—Είναι εύκολο να πιστέψουμε πως ο Περικλής θα αποφάσιζε να παρουσιάσει το έργο των νεότερων τόσο χτυπητά πιό πάνω από των παλιών τα κατορθώματα, πιό πάνω και από τα μηδικά και από τα μυθικά ακόμα (36,1-3), αντίθετα από το γενικό αίσθημα των Ελλήνων, που είχαν υψώσει τους προγόνους-των σε άφραστες ιδανικές μορφές;—Μπορούσε να παρουσιάσει τους νεκρούς πιό πολύ σα νικημένους παρά σα νικητές (43,1 τέλ.) και να συστήσει σε όσους έμειναν στη ζωή να εύχονται να σκοντάψουν λιγότερο (43,1), τη στιγμή που οι Αθηναίοι

στις ασήμαντες μάχες της πρώτης χρονιάς δέν είχαν πάθει καμιά σοβαρή ήττα ;—Μπορούσε ο Περικλής, ο άντρας της Ασπασίας, να δοξάζει πάνω απ' όλες τη γυναίκα, 'που τ' όνομά-της θ' ακουστεί όσο γίνεται πιό λίγο μέσα στους άντρες, είτε για καλό είτε για κακό;' (45,2)

Τις υποψίες που μας γεννάει η μελέτη του ίδιου του λόγου, μας τις υψώνει σε βεβαιότητα η σύγκρισή-του με τα άλλα μέρη της ιστορίας και γενικά η κριτική ανάλυση του έργου ολόκληρου : από τον Επιτάφιο του Θουκυδίδη είναι ζήτημα αν και δυό φράσεις ανήκουν στο λόγο που είπε πραγματικά ο Περικλής του 431· πίσω από αυτόν βρίσκεται κρυμμένος και μιλεί ο ίδιος ο Θουκυδίδης σε καιρούς δικούς-του και με σκοπούς δικούς-του.

'Ότι ο Θουκυδίδης, αμέσως μόλις ξέσπασε ο πόλεμος, πήρε την απόφαση να τον ιστορήσει, μας το λέει στα πρώτα πρώτα λόγια-του: *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων ἀρξάμενος εὐθὺς καθισταμένου...* 'Ότι έζησε και το τέλος-του, θα το συμπεραίναμε από τους σχετικούς υπαινιγμούς-του, καθώς πραγματεύεται περιστατικά πιό παλιά, κι' άν ακόμα δέ μας το έλεγε ρητά πάλι στο δεύτερό-του προοίμιο (5,26,5 *ἐπεβίωv διὰ παντὸς τοῦ πολέμου*). 'Όταν άρχισε να γράφει ήταν νέος ακόμα, τριάντα μόλις χρονών, όμως με σκέψη ώριμη. Η φιλολογική ανάλυση εύκολα μπόρεσε να πιστοποιήσει πόσην επίδραση είχε δεχτεί ο νέος και από τη σοφιστική κίνηση, που είχε φουντώσει ακριβώς την εποχή εκείνη. Και ένα από τα κύρια όμως χαρακτηριστικά του έργου,

η εξαντλητική προσπάθεια για μιάν αντικειμενικά εξακριβωμένη αλήθεια, είναι και αυτή μιá κατάκτηση του νέου Θουκυδίδη· από την πρώτη στιγμή που αποφασίζει να γράψει την ιστορία του πολέμου νιώθει το χρέος να δώσει τα γεγονότα όχι ρωτώντας όποιον όποιον, ούτε όπως του αρέσει, παρά και γι' αυτά που είδε με τα μάτια-του και για ό,τι πήρε από τους άλλους, αφού πρώτα εξετάσει όσο μπορεί πιό καλά, πώς ακριβώς έγινε το κάθε τί (1,22,2).

Η συγγραφή όμως τραβάει σε μάκρος μεγάλο, βαστάει τριάντα και περισσότερα χρόνια, χρόνια γεμάτα δοκιμασίες. 'Αν είναι αλήθεια ότι κάθε ψυχή μεγάλη είναι τόσο ευαίσθητη, ώστε και η παραμικρή εξωτερική αφορμή να μπορεί να της σταθεί πηγή για μιá πείρα βαθύτατη, ποιός και πόσος πρέπει να στάθηκε ο πλουτισμός της ψυχής του Θουκυδίδη στους σκληρούς εκείνους καιρούς! Οι περιπέτειες του πολέμου που παρακολούθουσε, μάχες μεγάλες, εκστρατείες υπερπόντιες, νίκες και καταστροφές ανεπάντεχες, τα ανθρώπινα πάθη που έβλεπε τον πόλεμο να τ' αφήνει να ξαμολιούνται, χωρίς κανέναν ηθικός νόμος να μπορεί να τα κρατήσει, οι άνθρωποι που μίλησε μαζί-τους, οι τόποι που γνώρισε, η εξορία-του, ακόμα ο ίδιος-του ο βαρύς αγώνας να δώσει την ιστορία του πολέμου—όλα αυτά δέν μπορεί παρά θα χαρίζουν στο Θουκυδίδη πείρα ψυχής μεγάλη.

Και έρχεται ξαφνικά μιá μέρα κι' ο Αθηναίος, που κάποτε είχε πιστέψει αδίσταχτα στην υπεροχή της πατρίδας-του, γυρίζει γέρος σε μιάν Αθήνα νικημένη, για να ιδεί τα τείχη-της γκρεμισμένα, το λιμάνι έρημο, και την Ακρόπολη πάνω να την πατούν αγέρωχοι Σπαρτιάτες.

Ἄν ὅλα τ' ἄλλα, ὅμως ὅτι και η τραγωδία της Αθήνας πέρασε ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ Θουκυδίδη χωρὶς νὰ τὴ δοκιμάσει βαριά, δὲ θὰ το παραδεχτοῦμε βέβαια εὐκόλα. Στὴν κάθε φράση, που ὁ ἱστορικός γράφει γυρισμένος τῶρα πίσω, εἶναι φυσικό νὰ περιμένουμε πὼς θὰ σταλάζει μιὰ πείρα πολὺ πῖο βαριά καὶ μεστή ἀπὸ ὅ,τι πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια.

Νὰ μπορέσει νὰ πιστοποιήσει τοὺς σταθμούς, που προχώρησε ἡ σκέψη τοῦ Θουκυδίδη μέσα στα χρόνια που ἔγραφε, εἶναι ἓνα χρέος τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας ἀπὸ τὰ πῖο μεγάλα. Ὅχι μόνο γιὰτι μιὰ τέτοια πιστοποίηση ρίχνει φῶς δυνατὸ ἀνω στο ἴδιο τὸ ἔργο και ἀρχίζουμε νὰ το καταλαβαίνουμε τῶρα καλύτερα ὄχι μόνο γιὰτι με τὸν τρόπο αὐτὸ γνωρίζουμε τὴν ἱστορία τῆς ψυχῆς ἐνὸς ἀνθρώπου, που μας εἶναι ἀσύγκριτα πῖο πολὺτιμη ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἐξωτερικῆς-τοῦ ζωῆς (πότε γεννήθηκε, πότε πέθανε. τί ἔγραψε κτλ.): ὅποιος δοκιμάζει νὰ ξαναπάρει τὸν πονεμένο δρόμο, που τράβηξε ἡ ψυχὴ ἐνὸς μεγάλου ἀνθρώπου, και νὰ ξαναχαρεῖ τὴ δυνάμη-τῆς, που κατορθώνει στὸν πόνό-τῆς νὰ δώσει μιὰν ἐκφραση τόσο αἰσιόδοξη, ὅσο εἶναι ἓνα ἔργο που χαρίζεται στους ἀνθρώπους σαν ἓνα κτῆμα ἐς αἰεὶ, αὐτὸς βοθηθεὶ και τὴ δική-του ψυχὴ νὰ κερδίσει τὸ δικό-τῆς ἀγῶνα.

Ὡστόσο νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἱστορία τῆς ψυχῆς τοῦ Θουκυδίδη δὲ μας εἶναι και τόσο εὐκόλο σήμερα, γιὰτι τὸ μόνο που μπορεῖ νὰ μας μιλήσει γι' αὐτὴν εἶναι τὸ μισοτελειωμένο ἔργο. Και τὸ κακό εἶναι που δὲ μας μιλεῖ μιὰ πολὺ καθαρὴ γλῶσσα. Στὸ πρῶτο βιβλίον δίνονται οἱ ἀφορμές και τὰ αἷτια τῆς σύγκρουσης, στο

δεύτερο τί ἐγινε στα τρία πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου. Τὸ πῖο φυσικό θὰ ἦταν νὰ πιστέψουμε, ὅτι τὰ δύο αὐτὰ βιβλία πρέπει νὰ γράφηκαν πῖο νωρὶς ἀπὸ τ' ἄλλα και νὰ ζητήσουμε ἐδῶ νὰ βρούμε τὸν πρῶτο σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἱστορικού. Και ὅμως ἡ φιλολογικὴ ἀνάλυση ἔδειξε ὅτι λίγο πολὺ ὅλα τὰ κεφάλαια τοῦ πρῶτου και ἀρκετὰ μέρη ἀπὸ τὸ δεύτερο—μαζὶ με τὸν Ἐπιτάφιο ἡ τελευταία δημηγορία τοῦ Περικλή (60-64), ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ πολιτικού (65) κ.ά.—πρέπει ἄλλα χωρὶς δισταγμὸ κανένα, ἄλλα με μεγάλη πιθανότητα νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι γράφηκαν στὴν τελευταία περίοδο, ἀπὸ τὸ 404 και πέρα. Νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης περιμένε πρῶτα νὰ τελειώσει ὁ πόλεμος, γιὰ ν' ἀρχίσει νὰ γράφει; Δὲ μας τὸ ἐπιτρέπει ἡ ρητὴ που εἶδαμε πρὶν δῆλωσῆ-του στο προοίμιο. Δὲ μένει ἄλλο παρά νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ συγγραφή, ἀρχινισμένη ἀπὸ τὸ 431, προχωροῦσε κανονικά, ὅταν ἔξαφνα στα τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς-του ὁ Θουκυδίδης ἀποφασίζει νὰ τὴν ἀναθεωρήσει. Τί τὸν ἀνάγκασε σ' αὐτὸ και γιὰτι χρειάστηκε τὸ πρῶτο ἀκριβῶς μέρος τῆς ἱστορίας νὰ πάθει τόσην ἀλλαγὴ, θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως πῖο κάτω.

Στις σελίδες αὐτές δὲν ἔχει βέβαια κανένα λόγο νὰ ἐξεταστοῦν ὅλα τὰ προβλήματα που γεννάει μιὰ τέτοια πιστοποίηση—τί σώζεται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση, τί γράφηκε γιὰ πρῶτη φορὰ στα τελευταία χρόνια, τί διορθώθηκε· ποῖο τὸ σχέδιο και τὸ νόημα τῆς συγγραφῆς στὴν πρῶτη-τῆς μορφή· σε ποιά περίοδο ἀνήκει τὸ περίφημο μεθοδολογικὸ κεφάλαιο 1,22· ἀν θὰ μπορούσαμε νὰ πιστοποιήσουμε σταθμούς σημαντικούς στὴν ἐξέλιξη τοῦ Θουκυδίδη και μέσα στα χρόνια τοῦ πολέμου κτλ.

Εδώ μένει μόνο να ιδούμε, μιά και η φιλολογική ανάλυση έδειξε ότι και ο Επιτάφιος ανήκει στην αναθεώρηση, τί προκάλεσε την αναθεώρηση αυτή και ποιό το νόημά -της, χωρίς φυσικά να μπούμε στις λεπτομέρειες της έρευνας*).

Η πιό μεγάλη δοκιμασία του Θουκυδίδη στάθηκε αλήθεια η ήττα του 404. Και δέν ήταν μόνο που οι Αθηναίοι είχαν χάσει τον πόλεμο· ήταν και που είχαν πάψει να πιστευούν στην ίδια-τους την πόλη. Σε μιάν Αθήνα νικημένη και ταπεινωμένη ήταν το μόνο φυσικό να ξαναγαυρίζουν στην αρχή του πολέμου και να ρωτιούνται, αν άξιζε να τον προκαλέσουν με την αλύγιστη στάση-τους. Λίγο να υποχωρούσαν στους Σπαρτιάτες τότε, να ακύρωναν να πούμε το ψήφισμα που έκλεινε τα λιμάνια της αθηναϊκής αρχής και την αθηναϊκή αγορά στους Μεγαρίτες, θα μπορούσαν να ξεφύγουν όλη αυτή την περιπέτεια. Η μερίδα των λακωνόφιλων, που ποτέ δέν είχε λείψει εντελώς από την Αθήνα και που πάντα ζητούσε τη συμμαχία με τη Σπάρτη για μιá κοινή ηγεμονία πά-

*) Σημειώνω εδώ τη σπουδαιότερη σχετική βιβλιογραφία : E. S c h w a r t z, Das Geschichtswerk des Thukydides, β, έκδ. (1929), M. P o h l e n z, Nachr. Gött. Gesellsch. 1919, 1920, W. S c h a d e w a l d t, Die Geschichtsschreibung des Thukydides (1929), F. J a c o b y στη διατριβή της R. Z a h n, Die erste Periklesrede (1934), A. G r o s s k i n s k y, Das Programm des Thukydides (1936), H. P a t z e r, Das Problem der Geschichtsschreibung des Thukydides und die thukydideische Frage (1937), F. E g e r m a n n, Neue Forschungen zu Thukydides, D. Lit.-Zeit. 1937, H. B e r v e, Thukydides (1938), I. K α κ ρ ι δ ή, Epitaphios - Interpretationen, Wien. Studien 59, 1939 και Νέα Εστία 33, 1943.

νω στους Έλληνες, είχε τώρα αποδειχτεί πως συλλογιόταν σωστά. Η καταστροφή είχε αρχίσει να φαντάζει σα μιá δίκαιη πληρωμή για την αδιαλλαξία της Αθήνας απέναντι στη δεύτερη μεγάλη πόλη της Ελλάδας, ακόμα και για το σκληρό φέρεσινό-της στους άλλους Έλληνες, που από σύμμαχοι είχαν καταντήσει υπήκοοί-της. Και ποιός έφταιγε για όλα αυτά περισσότερο από τον Περικλή; Αυτός ήταν που κυβερνούσε τότε λίγο πολύ ανεμπόδιστα την Αθήνα και κήρυχνε σταθερά: καμιά υποχώρηση στους Πελοποννησίους!

Και στο Θουκυδίδη ο κλονισμός από την ήττα στάθηκε είπαμε μεγάλος, μα η δική-του ψυχή ήταν πολύ δυνατή και δέ λύγισε· δέν αρνήθηκε αυτός ούτε την παλιά Αθήνα και την ηγεμονία-της ούτε το μεγάλο-της τέκνο. Καθώς στεκόταν τώρα στο τέλος του πολέμου, άρχισε να βλέπει σαν πιό καθαρά όχι μόνο την αρχή και τη συνέχεια-του· πίσω από τις φαινομενικές-του αφορμές, πολύ πιό πίσω από αυτές, είδε τα πραγματικά-του αίτια. Τώρα καταλάβαινε πως τον πόλεμο δέν τον προκάλεσαν ένα δυό τυχαίες αφορμές, το μεγαρικό ψήφισμα ή οι προστριβές των αντιπάλων για την Ποτειδαία και την Κέρκυρα, όπως είχε πιστέψει μαζί με τον άλλο κόσμο και ο ίδιος άλλοτε· τον προκάλεσε η βαθιά, αγεφύρωτη αντίθεση ανάμεσα στις δυό πολιτείες. Κι' ήταν η Σπάρτη που φοβόταν την αντίπαλη πόλη, που όλο και μεγαλύτενε από τα περσικά και δώθε, γι' αυτό και θέλησε να την αφανίσει. Μαζί και οι δύο να κυβερνήσουν την Ελλάδα ήταν αδύνατο, η σύγκρουση ερχόταν λοιπόν σαν κάτι μοιραίο, έτσι κι' αλλιώς θα ξεσπούσε μιá μέρα. Η πολιτική του μὴ εἴκειν Πελοποννησίους, που ακολούθησαν

οι Αθηναίοι, δέν ήταν αυθαιρεσία ενός πολιτικού, ήταν ανάγκη. Κι' άν η Αθήνα έχασε τον πόλεμο, ο Θουκυδίδης έβλεπε ότι σ' αυτό δέν έφταιγε ο Περικλής, που είχε σπρώξει την πόλη να τον αποφασίσει. Ούτε βέβαια παραδεχόταν πως με τον τρόπο αυτό η Αθήνα τιμωριόταν για τη σκληρότητά-της απέναντι στους Έλληνες υπηκόους-της, που ήταν κάποτε σύμμαχοί-της, μιά και ήξερε πως ο δρόμος που πήρε η παλιά συμμαχία ως την τυραννική ηγεμονία των Αθηναίων πάνω στους άλλους ήταν ιστορική και αυτός ανάγκη. Άν εχάθηκε ο πόλεμος, εχάθηκε γιατί ο Περικλής πέθανε πολύ γρήγορα, χωρίς ν' αφήσει κανέναν πολιτικό αντάξιο-του, έναν που σαν κι' αυτόν να κυβερνάει σαν *πρωτος άνηρ* το πλήθος, όχι να κολακεύει τις αδυναμίες-του και ν' αφήνει να τον τραβάει όπου ήθελε εκείνο.

Αυτήν την πίστη ο Θουκυδίδης γυρισμένος στην Αθήνα νιώθει το χρέος να τη μεταδώσει σε μιά γενιά, που κρίνει στενόκαρδα από τα αποτελέσματα και δέ βλέπει, ότι και όπως αυτός βλέπει, κι' έτσι έφτασε να αρνηθεί το μεγάλο έργο των πατέρων-της. Για να μεταδώσει όμως την πίστη-του αυτή ο Θουκυδίδης, θα χρειαστεί να αναθεωρήσει το έργο-του συστηματικά, ξεχωριστά το πρώτο-του μέρος. Γιατι τα πραγματικά αίτια του πολέμου, όπως τα βλέπει τώρα, πρέπει να δοθούν στην αρχή της ιστορίας, πλάι στις εξωτερικές αφορμές. Ακόμη η υπεράσπιση της αθηναϊκής ηγεμονίας και της πολιτικής του πολέμου να ακουστεί από το στόμα του ίδιου του Περικλή, που στάθηκε ο πιό μεγάλος εκπρόσωπος της εποχής. Και ο Περικλής είχε πεθάνει από τον τρίτο κιόλας χρόνο του πολέμου.

Μέσα στις άλλες δημηγορίες, που συνθέτει ο Θουκυδίδης μετά το 404, για να φωτίσει την προϊστορία του πολέμου και τις αρχές-του, οι τρεις λόγοι του μεγάλου πολιτικού παίρνουν σημασία ξεχωριστή· ο πρώτος (1, 140-144) δικαιολογεί την πολιτική της αδιαλλαξίας απέναντι στη Σπάρτη και στους συμμάχους-της και τονίζει τις μεγάλες πιθανότητες της νίκης· ο δεύτερος, ο Επιτάφιος (2,35-46), δίνει το περιεχόμενο της αθηναϊκής πολιτείας· ο τελευταίος (2,60-64) εξαίρει την υπεροχή που χαρίζει η θαλασσοκρατία στους Αθηναίους, και δικαιολογεί την αθηναϊκή ηγεμονία με όλες-της τις σκληρότητες.

Οι δημηγορίες αυτές, όπως μας τις δίνει ο Θουκυδίδης, είναι αδύνατο για λόγους πολλούς να ειπώθηκαν έτσι από τον Περικλή. Φαίνονται να έχουν μπροστά-τους τον Αθηναίο του 431 και του 430, πραγματικά όμως γράφονται για να τις διαβάσει ο Αθηναίος της μεταπολεμικής εποχής. Άν τώρα ρωτούσε κανείς, πώς συμβιβάζεται μιά τέτοια αυθαιρεσία του Θουκυδίδη με την *περίφημη* αυστηρή αντικειμενικότητά-του, πρέπει να απαντήσουμε ότι η αρχαία ιστοριογραφία γενικά δέν νιώθει τον εαυτό-της υποχρεωμένο τόσο ν' αποδώσει πιστά ό,τι ειπώθηκε, όσο τον νιώθει για ό,τι έγινε. Οι λόγοι μένουν πάντα πιό πολύ το εκφραστικό όργανο του συγγραφέα παρά πιστή απόδοση αυτών που είπαν πραγματικά τα διάφορα ιστορικά πρόσωπα, βασιλιάδες, πολιτικοί, στρατηγοί κ.ά. Ειδικά ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τις δημηγορίες για να φωτίσει τα γεγονότα, να δείξει την εσωτερική-τους σύνδεση, τις βαθύτερες αιτίες που οδήγησαν σ' αυτή ή σ' εκείνη την πολιτική απόφαση,

πόλεμο, εκστρατεία, συνθήκη κλπ.—ό,τι ο νεότερος ιστορικός, από τον Πολύβιο κιόλας, παρέχει σε υποκειμενικότερη μορφή παίρνοντας κάθε τόσο ο ίδιος το λόγο και κρίνοντας τα περιστατικά που διηγήθηκε. Γι' αυτό και οι λόγοι του Θουκυδίδη δέν είναι μόνο γραμμένοι στο ίδιο ακριβώς ύφος· δείχνουν και την ίδια οργάνωση της σκέψης όλοι.

Ένας πραγματικός λόγος περιέχει αναγκαστικά ένα πλήθος στοιχεία επίκαιρα που είναι απαραίτητα για τη στιγμή εκείνη, χάνουν όμως αμέσως ύστερα τη σημασία-τους. Γιατί να τα διατηρήσει στη μνήμη των ανθρώπων ο ιστορικός; Αντί γι' αυτό προτιμάει μιιά σύνθεση, που συμπυκνώνοντας να δίνει το σωστό νόημα του ιστορικού γίγνεσθαι, ακόμα κι' άν δέν ήταν εντελώς συνειδητό είτε στο ρήτορα που παρουσιάζεται να το φανερώνει, είτε στο λαό που τον ακούει τάχα. Έτσι ο λόγος, λυτρωμένος από κάθε εφήμερη επικαιρότητα, αληθινός από βαθύτερη άποψη, κερδίζει απόλυτη αξία μέσα στο ιστορικό έργο.

Για τον αρχαίον Έλληνα μιιά τέτοια ελευθερία στη σύνθεση των λόγων ήταν κανόνας. Έτσι και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασέας κρίνοντας τον Επιτάφιο του Θουκυδίδη (π. Θουκ. 18) στηρίζεται—σα σε κάτι αυτονόητο άλλωστε—στην προϋπόθεση ότι ο λόγος είναι έργο του ιστορικού και μόνο.

Με τον Επιτάφιο ο Θουκυδίδης θέλησε να δώσει την εικόνα του πολιτισμού της περίκλειας Αθήνας σε όλο-του το πλάτος και την πληρότητα. Καταλληλότερο πρόσωπο, που στο στόμα-του να βάλει την εικόνα αυτή, δέν

είχε άλλο από τον Περικλή, την πιό μεγάλη ίσως πνευματική μορφή μέσα στους Έλληνες πολιτικούς όλων των καιρών. Έτσι, παρ' όλο που ο έπαινος αυτός της αθηναϊκής πολιτείας είναι δημιουργία αποκλειστική του Θουκυδίδη, κάθε άλλο παρά που παρουσιάζεται αταίριαστος στο ξένο στόμα. Από την άλλη μεριά με τον τρόπο αυτό η εικόνα της κλασικής Αθήνας κερδίζει δύναμη, καθώς ο Περικλής την παρουσιάζει σαν κάτι που υπάρχει, εκεί που ο Θουκυδίδης, άν μιλούσε με το ίδιο-του το στόμα, θα την έδινε αναγκαστικά σαν κάτι που στάθηκε και δέν είναι πιά.

Θα μπορούσε κανείς να βρει αφύσικο—και αλήθεια το βρήκαν μερικοί και από τους αρχαίους και από τους νεότερους κριτικούς— πώς ένας τόσο σημαντικός λόγος λέγεται για να τιμηθούν οι ελάχιστοι νεκροί της πρώτης χρονιάς, που δέν είχαν κάνει και τίποτα μεγάλο. Ο Επιτάφιος αυτός, ο μόνος που δίνει ο Θουκυδίδης από τους πολλούς που ειπώθηκαν στα χρόνια του πολέμου, άξιζε λέει πολύ πιό πολύ να παρουσιαστεί να λέγεται μιιά χρονιά που η πόλη είτε είχε πάθει μιιά μεγάλη συφορά και χάσει πολλούς και αντρωμένους πολίτες, είτε είχε νικήσει και δοξαστεί. «Σ' όποιο δήποτε άλλο βιβλίο ταίριαζε καλύτερα να μπει ο Επιτάφιος παρά στο δεύτερο.» Αυτή είναι η κρίση ενός παλιού, και η μόνη δικαιολόγηση που βρίσκει είναι ότι ο Θουκυδίδης, επειδή ήθελε να έχει ρήτορα τον Περικλή, που πέθανε αμέσως ύστερα, ήταν αναγκασμένος να κρατηθεί στην πρώτη χρονιά και έτσι το μικρό και ασήμαντο έργο-της να το τιμήσει περισσότερο απ' ό,τι στ' αλήθεια άξιζε (Διονύσ. Αλικαρν. π. Θουκ. 18). Και όμως, όπως πολύ σωστά

τονίστηκε τώρα τελευταία, δέν ήταν καθόλου αταίριαστο πάνω από τους π ρ ώ τ ο υ ς νεκρούς του πολέμου, όσο λίγοι κι' άν ήταν, ν' ακουστεί το τίμημα κάθε περασμένης και μελλοντικής θυσίας, η αιώνια Αθήνα στο πιό βαθύ-της νόημα.

΄Αν ωστόσο στον Επιτάφιο δέν είναι ούτε το πρόσωπο του ρήτορα ούτε η ευκαιρία του λόγου διαλεγμένα πρόχειρα και αμελέτητα, μιά φορά ορισμένες δυσκολίες έπρεπε αναγκαστικά να γεννηθούν από τη στιγμή που ο Θουκυδίδης αποφάσισε την εικόνα της πνευματικής Αθήνας να τη δώσει στη μορφή ενός επιτάφιου λόγου, που το κέντρο-του είναι η τίμηση των νεκρών πάντα, όχι της πολιτείας. Σ' αυτή την αντίθεση ανάμεσα στην εξωτερική μορφή του λόγου με τον καθιερωμένο-της τύπο, που έπρεπε να σεβαστεί και ο Θουκυδίδης, και στον πραγματικό σκοπό που κρύβει ο Επιτάφιος, θα βρούν τη δικαιολόγησή-τους λίγο πολύ όλες οι απορίες που μας εγεννήθηκαν πριν.

Ο σύντομος έπαινος των νεκρών κρατιέται εντελώς απρόσωπος και γενικός, γιατί ο Θουκυδίδης δέν ενδιαφέρεται ειδικά για τους λίγους πολεμιστές του πρώτου χρόνου· μπροστά-του, καθώς γράφει, φαντάζουν οι νεκροί του πολέμου όλου, ο ι ν ι κ η μ έ ν ο ι νεκροί (πβ. 42,4.43,1). Ούτε και το παραινεντικό μέρος είναι πλατύ, γιατί ούτε σ' αυτό πέφτει το βάρος του λόγου· ότι και εδώ και παντού ο στοχασμός του Θουκυδίδη κρατιέται βαθύς και δέν ξεπέφτει ποτέ σε κοινοτοπίες, δέν είναι βέβαια ν' απορήσει κανείς. Των παλιών προγόνων πάλι ο έπαινος, που είναι σε δυό λόγια μόνο περιορισμένος, δέ θα μας παραξενέψει τώρα, άμα θυμηθούμε πως πίσω

από τον Περικλή μιλεί ο Θουκυδίδης, που και στην αρχή του έργου-του τονίζει, πόσο κατώτερα από τη φήμη-τους είναι τα μυθικά και τα μηδικά κατορθώματα. Πάνω από τους παλιούς Αθηναίους θα υψωθεί τώρα η γενιά του Περικλή· ό,τι παρουσιάζεται σαν περιαιτολογία ενός σύγχρονου, καθώς φαίνεται να μιλεί ο Περικλής, ανήκει πραγματικά σε μιά νωπή, όμως αγύριστα περασμένη εποχή, αυτή που ήθελε ο Θουκυδίδης να δικαιώσει μπροστά στις νέες γενιές των ανθρώπων. Και επειδή—δικαία ή άδικα, άλλο ζήτημα—πιστεύει πως οι γενιές αυτές είναι ανίκανες να κάνουν ό,τι κατόρθωσε η δική-του γενιά, φοβάται το φθόνο-τους και την απιστία-τους (35,2), εκεί που ο Περικλής, όταν μιλούσε το 431, όχι μόνο δέ θα διατύπωνε έτσι ωμά έναν τέτοιο φόβο—δέ θα μπορούσε να τον έχει καν, μιά και οι Αθηναίοι τότε, όπως έπαιρναν όλοι μέρος στον κοινό αγώνα, έτσι κι' ένιωθαν όλοι τον εαυτό-τους ταυτισμένο με τους νεκρούς και με την πόλη.

Ούτε για τα περιστατικά του 431 μπορούσε ο Περικλής του Θουκυδίδη να μιλήσει—ο αναγνώστης τα ξέρει κιόλας από τα περασμένα κεφάλαια της ιστορίας—ούτε γενικά για τα έργα των πολέμων· μόνο το πνεύμα που δημιούργησε και τα έργα αυτά και όλον τον πολιτισμό είχε εδώ θέση να τιμηθεί. Όπως όμως παντού κρατιέται, ας είναι και εξωτερικά, η μορφή του επιτάφιου λόγου, έτσι κι' εδώ πρέπει να μή λείψει η πιθανοφάνεια ότι μιλεί ο Περικλής στους Αθηναίους-του. Κι' αλήθεια η δικαιολόγηση της παράλειψης: 'για τα πολεμικά έργα δέ θα μιλήσω, τα ξέρετε, σεις οι ίδιοι τα δημιουργήσατε με το αίμα-σας· θα τα εξηγήσω μόνο πώς έγιναν. Ο

λόγος-μου θα παρουσιάσει το δρόμο που έφερε σ' αυτά, με ποιά πολιτεία και από ποιούς τρόπους ζωής έφτασαν να γίνουν τόσο μεγάλα—η δικαιολόγηση αυτή κάθε άλλο παρά απίθανη φαίνεται.

Ο λόγος του Περικλή παρουσιάζεται εξωτερικά σαν επιτάφιος των νεκρών του 431· πραγματικά, όπως συχνά ειπώθηκε, ο Θουκυδίδης έγραψε τον επιτάφιο της αθηναϊκής πολιτείας στην πιό κλασική-της μορφή.

III

Μπροστά στην καταστραμμένη πόλη του 404 ο ιστορικός συγκεντρώνει τη σκέψη-του στο μεγαλείο της παλιάς Αθήνας, τότε που την κυβερνούσε ο Περικλής. Δίχως ψεγάδια δέν ήταν ούτε εκείνη βέβαια· δέν έχουμε παρά να θυμηθούμε από το έργο του ίδιου του Θουκυδίδη μερικά ιστορικά μέρη. Και όμως ο Αθηναίος αυτός την αγαπάει και νεκρή με τόσο πάθος, ώστε να της χαρίζει την τελειότητα. Έτσι που παρουσιάζεται στον Επιτάφιο εξάπαντος δέν είναι η πραγματική Αθήνα· είναι ο μύθος-της, όπως τον εξωντάνεψε ο πόνος μιάς ψυχής μεγάλης. Με το φυσικό-της θάνατο η Αθήνα του 5ου αιώνα αφήνει όλες-της τις αδυναμίες, για να περάσει τέλεια στην αθανασία του μύθου.

Την υπεραχή-της η Αθήνα τη χρωστάει πάνω απ' όλα στο πολίτευμά-της, που δέ ζηλεύει κανενός ξένου τους νόμους· απεναντίας στέκει το ίδιο στους άλλους πρότυπο για μίμηση (37). Ωστόσο η αθηναϊκή δημοκρατία έχει ξεπεράσει το όνομά-της· γιατί τη δύναμη - το κράτος - δέν την αφήνει αποκλειστικά στου δήμου τα χέρια·

όταν είναι για τα ιδιωτικά-τους ζητήματα, οι πολίτες είναι μπροστά στο νόμο όλοι ίσοι, ακόμα και οι αριστοκράτες, οι 'ολίγοι' (συνειδητή αύξηση : *ες ολίγους - ες πλείονας - πᾶσι*). Η αθηναϊκή όμως δημοκρατία αρνιέται τον εαυτό-της και για δεύτερη φορά : αντίθετα με ό,τι γίνεται στις ιδιωτικές σχέσεις, στα δημόσια πράγματα οι πολίτες δέν είναι μηχανικά ισοπεδωμένοι· εδώ δέν πάει όποιος όποιος με τη σειρά-του να κυβερνήσει· υπάρχει προτίμηση, και η προτίμηση αυτή γίνεται από *ἀρετῆς*. Το αριστοκρατικό αξίωμα των ολίγων, ότι την πολιτεία ταιριάζει να την κυβερνούν οι κάτοχοι της αρετής μόνο, οι άριστοι, ξαναζεί σε μιά δημοκρατία, μόνο που εδώ την αρετή δέν την καθορίζει πιά η καταγωγή ή ο πλούτος, όπως στις γνήσιες αριστοκρατίες και ολιγαρχίες. Με πόση σοφία τα λόγια αυτά παρουσιάζονται να λέγονται από τον πολιτικό που, όπως μαρτυρεί αλλού ο Θουκυδίδης (2,65,9), ουσιαστικά κυβερνούσε αυτός σαν πρώτος πολίτης μέσα στους άλλους την πόλη της δημοκρατίας — *ἐγέννετο λόγω μὲν δημοκρατία, ἔργω δὲ ἐπὶ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή!*

Ζώντας με ισονομία και κυβερνημένος από τον καλύτερο ο Αθηναίος δέν είναι μόνο που σέβεται τον πλαϊνό-του (37,2)· είναι και που σέβεται και τον ίδιο τον εαυτό-του, γι' αυτό και δέν πατάει το νόμο (37, 3). Τον πολίτη τον κυβερνάει τώρα πιά μιά τόσο υψωμένη συνείδηση, ώστε να είναι απέναντί-της πιό πολύ υπόλογος, αυτής το δέος να τον κρατάει να μὴ παρανομήσει, όχι κανένας εξωτερικός φραγμός, η τιμωρία του νόμου είτε η προσταγή του άρχοντα. Σ' αυτήν ακριβώς την αυτόβουλη υποταγή-του στο νόμο, προπαντός τον άγραφο,

βρίσκει ο Αθηναίος την απόδειξη πως είναι λεύτερος.

Στον πολίτη της Αθήνας λίγη δέν είναι και η χαρά της ζωής (38). Οι δημόσιοι αγώνες και οι θυσίες μιά ύστερα από την άλλη: [οι ναοί και τ' άλλα χτίρια, που υψώνονται στην Ακρόπολη και στην αγορά]· η άνεση που του χαρίζει το σπίτι· τα καλά που του φέρνουν τα αθηναϊκά καράβια από τα πέρατα του κόσμου—όλα του ξεκουράζουν το πνεύμα από τον κάματο και τις στενοχώριες της ημέρας. Ποιός δέ θυμάται εδώ τους αυστηρούς περιορισμούς της Σπάρτης, που δέν επιτρέπει στον πολίτη της καμιά πολυτέλεια στο φαΐ-του, στο ντύσιμό-του, στο σπίτι-του;

Όστόσο η υπεροχή της Αθήνας δέ δείχνεται μόνο όσο κρατεί ειρήνη· η πόλη ξεχωρίζει και στον τρόπο που αντιπάλη Σπάρτη (39). Οι βαριοί νόμοι της δωρικής αυτής πολιτείας, το δικαίωμα των εφόρων να διώχνουν όταν θέλουν τους ξένους από τη χώρα—οι περίφημες ξενηλασίες—, ο αδιάκοπος φόβος μήπως προδοθούν τα μυστικά της πόλης, η σκληρή άσκηση του πολίτη από παιδί ακόμα, η ακοίμητη προοπτική του κακού, όλα αυτά κάνουν το Σπαρτιάτη ταπεινό σκλάβο, με σώμα και ψυχή βαριά κουρασμένα κάτω από έναν καταναγκαστικό αγώνα δίχως σωμό. Ένα ένα τα στοιχεία της περίφημης σπαρτιατικής αγωγής, που και πολλοί Αθηναίοι ακόμα τα ζήλευαν, δείχνονται τώρα πόσο απάνθρωπα είναι και πόσο φτωχά τα αποτελέσματά-τους. Απέναντι στην πολιτεία αυτή, που παίρνει τον άνθρωπο, για να του νεκρώσει την ψυχή και να του στερήσει κάθε χαρά της ζωής, στέκει μιά πόλη που ανοίγει τις πύλες-

της σε εχτρούς και σε φίλους· αυτή δέ διώχνει τους ξένους, γιατί δέν έχει ανάγκη από μέσα εξωτερικά για να φυλαχτεί· ούτε δολιεύεται όπως η Σπάρτη· την υπεροχή της η Αθήνα τη στηρίζει στην ψυχική-της αντοχή, και αυτήν δέν μπορεί να της την κλέψει κανείς. Ούτε βασανίζει τον πολίτη-της· στην ειρήνη τον θέλει να ζει λεύτερος και ξένοιαστος—επίτηδες διαλεγμένοι οι μειωτικοί χαρακτηρισμοί: *άνειμένως διαιτώμενοι και ὀρθθυμία*· και τα ελαττώματα γίνονται εδώ προτερήματα. Έτσι μπορεί και στην ώρα του πολέμου λεύτερος πάλι να πάρει πάνω-του τον κίντυνο, γιατί θα το θέλει ο ίδιος, όχι γιατί θα δουλεύει στο νόμο. Και η νίκη θα έρθει βέβαια να στεφανώσει έναν τέτοιο εύψυχο, όχι τον άψυχο δούλο.

Φιλοκαλοῦμέν τε μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας... (40,1-3). Ο λαός αυτός αγάπησε την ομορφιά και όμως έμεινε απλός· αγάπησε τη θεωρία, την επιστήμη, και όμως δέν έχασε την ορμή που είχε για δράση. Είτε πλούσιος ο Αθηναίος είτε φτωχός κοιτάζει να ξεπεράσει τα λόγια, για να φτάσει σ' ένα έργο. Και πάλι η φροντίδα αυτή του καθενός για τη δική του τη δουλειά και για το δικό-του το σπίτι δέν τον κάνει αδιάφορο για της πολιτείας τα πράγματα. Γιατι όποιον δέ θέλει να πάρει μέρος στα πολιτικά, στην Αθήνα τον βλέπουν σαν έναν άνθρωπο άχρηστο, όχι ήσυχο. Η φιλοσοφία του *ἀπραγμόνως ζῆν*, μιάς ζωής αποτραβηγμένης από την ταραχή του κόσμου, δέν έχει καμιά θέση εδώ. Κι' ούτε είναι αλήθεια που λένε, πως ο Αθηναίος είναι μόνο λόγια· το λόγο τον χρειάζεται, για να του δείξει το δρόμο που έχει να πάρει μιά σωστή ενέργεια. Εκεί

όμως που στους άλλους η συλλογή και το ζύγισμα γεννούν το δισταγμό, και μόνο η άγνοια και η ασυλλογισιά την τόλμη την παράλογη, ο Αθηναίος έχει τόσο δύναμη ψυχής, ώστε και να αναμετράει καλά καλά τον κίνδυνο και να τολμάει ύστερα να τον αντικρίσει· μοναχά αυτός συνταιριάζει τη σκέψη και τη δράση, τη θεωρία και την πράξη.*)

Η αντίθεση με τους πολλούς συνεχίζεται και σ' ένα άλλο σημείο, στην *ἀρετή*—την κοινωνική, όχι την πολεμική (40,4-5) : μοναχά ο Αθηναίος κερδίζει τους φίλους—του με το καλό που τους κάνει, όχι που του κάνουν, κι' ακόμα παραστέκει από τα μυθικά χρόνια τον έναν και τον άλλον, γιατί τον στηρίζει η πίστη ότι ζει λεύτερος, όχι γιατί υπολογίζει το συμφέρο—του, όπως οι Λακεδαιμόνιοι, που νομίζουν τὰ μὲν ἡδέα καλά, τὰ δὲ ξυμφέροντα δίκαια (5,105,4).

Με δύο λόγια· λέω πως η πόλη—μας στο σύνολό—της πρώτο είναι το σχολείο της Ελλάδας· έπειτα ο κάθε άντρας ο πό μιάς θα μπορούσε, μου φαίνεται, ο ίδιος σ' ένα πλήθος φανερώματα της ζωής και με την πύο μεγάλη ευστροφία μαζί και χάρη να παρουσιάσει τον εαυτό—του αύταρκο' (41,1). Στη φράση αυτή, που δίνει το καταστάλαγμα όλων όσων ειπώθηκαν, η Αθήνα έχει υψωθεί και έχει γίνει η 'παίδευση' της Ελλάδας όλης—ο άλλος κόσμος, ο βάρβαρος, δέν υπάρχει για τον Έλληνα—, παράλληλα ο πολίτης—της μιά προσωπικότητα ακεραιωμένη, όχι μιά απλή βίδα μέσα στον κυρίαρχο οργανι-

*) Για τον τρόπο που σχηματίζει εδώ το συλλογισμό—του ο ρήτορας ιδέσ σχόλ. 40,2-3.

σμό της πολιτείας χωρίς καμιά διατή—της ζωής κι' αθή· Όπως η Αθήνα σαν πόλη έχει και στην ειρήνη και στον πόλεμο απόλυτην αυτάρκεια (30,3), έτσι και το κάθε άτομο είναι ένας κόσμος ολοκληρωμένος με νόημα δικό—του. Και το πύο σημαντικό όμως· το ακεραιωμένο αυτό άτομο δέν είναι μόνο που δέ βρίσκεται σε πόλεμο με τη πόλη σα σύνολο· είναι και που μοναχά μέσα σ' αυτή κατορθώνει να ακεραιωθεί. Άτομο και πολιτεία, ανάπτυξη της προσωπικότητάς και εξυπηρέτηση του συνόλου: στη μοναδική σύνθεση που πραγματώνει ο Αθηναίος του Επιταφίου οι δύο αυτές δύνამες βρίσκονται ισορροπημένες· και η πίστη του αθηναίου πολίτη στην πόλη—του φτάνει να γίνει τόσο μεγάλη, ώστε να μή διατάζει να θυσιάσει την ατομική—του ευτυχία για την ευτυχία της ολόττητας—να τη θυσιάσει όχι σα δούλος μιάς αξεχώριστης μάζας, παρά σα λεύτερο άτομο μέσα σε μιά πραγματική κοινωνία ανθρώπων, καθώς αντικρίζοντας το έργο της Αθήνας έρχεται και την αγαπάει σαν εραστής· καθώς ακόμα φτάνει στην επίγνωση, πως 'ευτυχία θα πεί λευτεριά, λευτεριά θα πεί ψυχή δυνατή' (42-43).

Σε μιά τέτοια πολιτεία και σ' έναν τέτοιο πολίτη ταιριάζει όλου του κόσμου ο θαυμασμός· οι εχτροί της Αθήνας και οι υπήκοοί—της, όσο και να μήν το θέλουν, οι γενιές οι σύγχρονες και οι μελλούμενες, όσο μεγάλο δικό—τους έργο κι' άν έχουν, έρχονται και θα έρχονται να σταθούν μπροστά στο θαύμα της Αθήνας, χωρίς να μπορούν να το καταλάβουν, όσο και να το αγαπούν, όσο και να το μισούν. —'Τί τον θέλουμε τον επικό και το λογογράφο, για να μας υμνήσει με τις υπερβολές—του;

Εμείς την κάθε θάλασσα και στεριά την αναγκάσαμε ν' ανοίξει δρόμο στην τόλμη-μας, και σε κάθε τόπο στήσαμε μαζί μνημεία αθάνατα και για τα κακά και για τα καλά που μας έτυχαν. Στη δόξα της Αθήνας έρχεται να παρασταθεί μάρτυρας όλη η άψυχη φύση (41,4). Και των νεκρών-της ο τάφος περίλαμπρος—'όχι εκεί που κείτονται τόσο, παρά εκεί που η δόξα-τους μένει για να μνημονεύεται αιώνια σε κάθε ευκαιρία που δίνεται, είτε στο λόγο είτε στην πράξη. Γιατι των ανθρώπων των ξεχωριστών τάφος είναι η γή ολόκληρη...' (43,2-3) Ο Αθηναίος έφτασε να κατακτήσει απόλυτα και το χώρο και το χρόνο.

Ο πολεμικός τόνος που διαπερνάει όλη την έκθεση της πολιτείας αυτής των Αθηναίων είναι χτυπητός. Παντού κρυφή και φανερή η αντίθεση με την αντίπαλη Σπάρτη. Και την αντίθεση αυτή ο Περικλής τη βλέπει όχι πάνω πάνω, για να παραδεχτεί ότι την εγέννησε ο πόλεμος ή και τ' αντίμαχα υλικά συμφέροντα. Τον Αθηναίο και το Σπαρτιάτη είναι ο ψυχικός του καθενός κόσμος που τους χωρίζει αγεφύρωτα.—Τη διαφορά της ιωνικής και της δωρικής ψυχής δέν τη βρίσκουμε μοναχά εδώ να τονίζεται. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης βάζει στο πρώτο-του βιβλίο τους Κορινθίους, για να ξεσηκώσουν τη Σπάρτη ν' αποφασίσει τον πόλεμο, να εξαίρουν τις ψυχικές ικανότητες του Αθηναίου σε ρητήν αντίθεση με του Σπαρτιάτη (1,70,2-4): 'οι Αθηναίοι νεωτεριστές και γρήγοροι για να σκεφτούν κάτι και για να βγάλουν πέρα στην πράξη ό,τι αποφάσισαν. Οι Σπαρτιάτες μοναχά για να κρατήσουν ό,τι έχουν, και να μὴ πάρουν

καμιά πιά κάτω απόφαση, και στην πράξη να μὴ φτάσουν ούτε σ' ό,τι είναι ανάγκη. Και πάλι εκείνοι τολμούν και πέρα από ό,τι μπορούν, και τραβούν στον κίνδυνο πέρα από ό,τι ένας μετρημένος νους θ' άφηνε, και δὲ χάνουν ποτέ την ελπίδα στις δύσκολες ώρες· τούτοι συνηθίζουν να κάνουν πάντα πιά λίγο από ό,τι μπορούν, και να μὴ εμπιστεύονται ούτε σε όσα ένας μετρημένος νους παρουσιάζει για βέβαια, και να φαντάζονται ότι δὲ θα γλιτώσουν ποτέ από τις δύσκολες ώρες. Κι' ακόμα εκείνοι ακούραστοι, τούτοι αναβλητικοί, εκείνοι όλη την ώρα έξω από την πόλη-τους, τούτοι αδιάκοπα χωμένοι μέσα στη δική-τους...'

Ο χαρακτήρισμός όμως του Περικλή στον Επιτάφιο ξεχωρίζει και από των Κορινθίων και από τους άλλους σε κάτι βασικό· εδώ δὲν έχουμε τον Αθηναίο ν' αντιτάζεται στο Δωριέα με τις χαρακτηριστικές, όμως αναγκαστικά περιορισμένες ιδιότητες της φυλής-του. Τον Ίωνα και τη μονομέρειά-του έχει φτάσει να τα ξεπεράσει ο Αθηναίος του Θουκυδίδη, για να κερδίσει μέσα-του έναν κόσμο τέλειο, πλασμένο από τις πιά αντιθετικές ικανότητες ενός Ίωνα μαζί κι' ενός Δωριέα, το ίδιο όπως είδαμε την αθηναϊκή πολιτεία να έχει ξεπεράσει τη μονομέρεια της δημοκρατίας, για να υψωθεί σε μιά σύνθεση πιά ολοκληρωμένη· το ίδιο όπως η αττική τραγωδία ή και ο Παρθενώνας πάνω στην Ακρόπολη συνταιριάζουν αρμονικά ιωνικά μαζί και δωρικά στοιχεία.

Σαν Έλληνας ο Αθηναίος έχει βέβαια κατορθώσει να φέρει σε ισορροπία τις ορμές της ψυχής και του κορμιού· όμως πέρα από μιά τέτοια ισορρόπηση και μοναχά

αυτός τώρα φτάνει να ισοζυγιάσει μέσα στην ψυχή-του ένα πλήθος αντίμαχες αξίες της ζωής, κάθε μία στο μέτρο-της : δημοκρατική και αριστοκρατική μαζί πίστη, ισονομία και προτίμηση από ἀρετής, λευτεριά του ατόμου μαζί και υποταγή σε άρχοντες και σε νόμους γραμμένους κι' άγραφους· χαρούμενη κατάφαση της ζωής και καρτερία τη σκληρή ώρα του πολέμου· αναμελιά και ευψυχία, φιλοκαλία και φιλοσοφία· φιλοκαλία που μένει στην απλότητα, φιλοσοφία που δέν εκθηλύνει περήφανη ομολογία της φτώχειας και κυνήγημα του πλούτου· φροντίδα του σπιτιού μαζί και των πολιτικών· μιά δράση που δέν αποχτηνώνει πνίγοντας τη σκέψη, μιά σκέψη που δέ χαλαρώνει την ενεργητικότητα γεννώντας διασταγμούς άκαιρους· αποκοτιά και συλλογή, έργο μαζί και λόγος αξεχώριστα—κλείνοντας και συνταιριάζοντας μέσα-του όλες αυτές τις αντίνομες αξίες ο Αθηναίος ζει ακεραιωμένος σαν άτομο και σαν πολίτης σε μιά 'τελειότητα κτήσεως άγαθών', για να χαρεί απεριόριστα δυνατός όλα τα πλούτη της ανθρώπινης ψυχής, χωρίς να χάνει μαζί και τη χάρη και την ευκινήσια-του.

Σιγά σιγά ο Αθηναίος ξέφυγε τη στενή αντιπαράσταση με το Σπαρτιάτη και υψώθηκε αντικρύ σε όλους τους ανθρώπους, απομονώθηκε. Στο τελευταίο κεφάλαιο (40) πριν από την ανακεφαλαίωση, που θα παρουσιάσει την Αθήνα σαν υπέρτατη μορφωτική πηγή για την Ελλάδα όλη (41), είναι χαρακτηριστικό ότι την έντονη αντίθεση με την αντίμαχη πόλη, όπως την ακούσαμε στο κεφάλαιο των πολεμικών (39,1 *διαφέροντων τῶν ἐναντίων...*), την έχει αντικαταστήσει η απόλυτη κατηγορία (*φιλοκαλοῦμεν, φιλοσοφοῦμεν, πλούτῳ χρώμε-*

θα...) και η αντίθεση με όλους τους ανθρώπους (*μόνοι νομίζομεν, διαφέροντως τόδε ἔχομεν..., ὁ τοῖς ἄλλοις..., ἐνητιώμεθα τοῖς πολλοῖς*).

Η μοναδική αυτή ακεραίωση του Αθηναίου, καθώς σωστά παρατήρησαν, δέν μπορεί βέβαια να ταιριάζει με την εικόνα του ανθρώπου, όπως τη δίνει ο Ηρόδοτος με το στόμα ενός παλιού Αθηναίου, από τους πιά σοφούς, του Σόλωνα (1,32) : 'όλα μαζί τα καλά να τα έχει κανείς, έτσι άνθρωπος που γεννήθηκε, είναι αδύνατο, το ίδιο όπως και καμιά χώρα δέ φτάνει να δίνει στον εαυτό-της όλα όσα έχει ανάγκη· αν έχει το ένα, της λείπει το άλλο. Όποια τώρα έχει τα πιά πολλά, αυτή είναι η πιά καλή. Έτσι και ο ένας άνθρωπος δέν έχει καθόλου αυτάρκεια· έχει τούτο, θα του λείπει εκείνο...' Σε συνειδητήν αντίθεση με τη μετρημένη αυτή σοφία, που αντλεί από την πείρα της ζωής και κρατεί το θνητό στα στενά μέσα σύνορα που του όρισε ένας φθονερός θεός, υψώνεται στον Επιτάφιο ο λαμπρός μύθος του ανθρώπου και της πολιτείας με την απόλυτην αυτάρκεια και ευδαιμονία, τόσο που να μήν έχει ανάγκη καμιά ούτε από την άλλη γή και τους ανθρώπους-της—ούτε και από τον ουρανό. Η λέξη 'θεός' δέν ακούεται ούτε μιά φορά στον Επιτάφιο.

Ότι χωρίς θεούς δέν μπορεί να σταθεί για πολύ καμιά πολιτεία, ήρθαν στιγμές εξάπαντος που και ο Θουκυδίδης το ένωσε παρ' όλη την αθεΐα-του. Πολύ πιά καθαρά όμως και πολύ πιά συχνά του δόθηκε να καταλάβει, πόσο δύσκολο είναι μιά δημοκρατία να μήν ξεπέσει στην οχλοκρατία, η ανάπτυξη της ατομικότητας να μήν

τραβήξει τον άνθρωπο μακριά από το σύνολο και να μὴν τον φέρει σε πόλεμο μαζί-του, η ευστροφία να μὴν κατα νήσει επιπολαιότητα, η φιλοκαλία σπάταλη πολυτέλεια, η χαρά της ζωῆς να μὴν κάνει τον άνθρωπο δειλό κι' εγωιστή, η φιλοσοφία ἀχρηστο για τη δράση, η δράση ἀνίκανο για τη σκέψη—πόσο δύσκολο και επικίνδυνο είναι να κερδίσει ο ένας ἄνθρωπος και η μιά πολιτεία τις αξίες που πραγματώνουν από μιά μιά οι ἄνθρωποι και οι πολιτείες ὅλες. Για να θελήσει ὁμως ο Θουκυδίδης να χαρίσει την τελειότητα αυτή στην Αθήνα-του, θα πει πως την είχε πολύ δυνατά αγαπήσει και πιστέψει.

Την πίστη αυτή και την αγάπη η καταστροφή του 404 δὲν την αδυνάτισε, ὅπως θα περίμενε κανείς· τη δυνάμωσε. Ο Επιτάφιος γράφεται ακριβῶς τώρα που ο Θουκυδίδης ζει μέσα σ' ερείπια και από το πνεῦμα της παλιάς πόλης δὲ μένει λίγο πολύ τίποτε. Κι' ἂν ο Αθηναῖος αυτός, ὅπως μας δίνεται ἐδῶ, δὲν ἔζησε στ' ἀλήθεια ποτέ, τί σημαίνει; Μιά φορά ζει στα στήθη ενός μεγάλου, που ακατάβλητος κρατάει μέσα-του την εικόνα μιάς Αθήνας τέλειας—με ὅλο το πάθος ενός εραστή, που δὲ βλέπει στο πρόσωπο που λατρεύει παρά μόνο ομορφιές και τελειότητες. Η εξορία, ο πόλεμος, η καταστροφή, τίποτα δὲν έχει κουράσει τη δυνατή αυτή ψυχή. Θαρρείς κι' ένας νέος εἴκοσι χρονῶν, που η ζωὴ δὲν τον εδοκίμασε ἀκόμα, μας ζωντανεύει ἐδῶ το ὄνειρό-του, την τέλεια πολιτεία. Αλήθεια, η Αθήνα του Περικλή τί ἀνάγκη έχει ἀπὸ ἕναν Ὅμηρο ἢ ἕνα λογογράφο για να την υμνήσει; Ἐνας ιστορικός, ο πιὸ ἀκέραιος μέσα σε ὅλους τους αἰῶνες, υψώνει ἐδῶ το μνημεῖο της ἀπέραντης δόξας-της καθόλου πιὸ ταπεινὸ ἀπὸ τα μνημεῖα

της ἐπικής και της λογογραφικῆς τέχνης των Ἑλλήνων!

Ὅτι ο Θουκυδίδης ἔγραφε πρώτος μὴν ἀντισημειω-
κά πιστωμένη ἔκθεση ενός πολέμου, ὅτι είναι ο πρώτος
που μας ἔδωσε την αυστηρὴ ιστορικὴ μέθοδο, είναι
βέβαια κάτι πολὺ μεγάλο. Κι' ὁμως υπάρχει μιά δεύτερη
νίκη του Θουκυδίδη, σαν ἀνθρώπου τώρα, κι' αυτή μας
γεννάει το θαυμασμὸ ἀκόμα πιὸ βαθύ: ὕστερα ἀπὸ τόση
που εἶδε και ἔζησε, ὅτι ἐξακολουθεῖ ὡς το τέλος της
ζωῆς-του να πιστεύει στην Αθήνα και στον Αθηναῖο με
τόση δύναμη, ὅτι η ψυχὴ-του κρύβει και στα εἴδη-του
χρόνια τόσο μῦθο, είναι κι' αυτό μιά χάρη δοσμένη μο-
νάχα στους ξεχωριστούς. Ο ιστορικός που παλεύει να
δώσει ὅ,τι ακριβῶς ἔγινε, που βλέπει και περιγράφει τη
ζωὴ ὅπως είναι, μικρὴ και ταπεινὴ, που δίνει την παθο-
λογία του πολέμου σε ὅλη-της την ωμότητα (3,82-84),
που δὲ δειλιάζει να ἀναγνωρίσει στον ἀνθρώπινο ἀγῶνα
συχνὰ τα πιὸ ταπεινά ελατήρια, ο ψυχρὸς αυτός πραγμα-
τιστὴς κρατάει ἀκόμα στην ψυχὴ-του θέση, για ν' ἀνθί-
σει ἐκεῖ ἕνας τέτοιος μῦθος ἀνθρώπου, μιά τέτοια μυθι-
κὴ πολιτεία. Και η πιὸ πικρὴ και πολὺχρονη πείρα δὲν
ἔχει τη δύναμη να μαράνει τη μυθικὴ λαχτάρα της ψυ-
χῆς αυτής· μέσα-της ζει πάντα φωτεινὴ κι' ἀγέραστη η
εικόνα ενός ἀνθρώπου τέλειου και μιάς πολιτείας τέλειας.
Να ἔχεις ἕνα τόσο καθαρὸ μάτι για να βλέπεις τους ἀν-
θρώπους ὡς τα μύχια της ψυχῆς-τους και την ἴδια στιγμή
να κλείνεις τόση ἀγνόητα ψυχῆς, ὥστε να μπορείς να
ξεπερνᾶς τους ἀνθρώπους για να φτάσεις ὡς τον ἄν-
θρωπο, στην πείρα και στη γνώση να εἶσαι τόσο γέ-
ρος, στην πίστη και στην αγάπη τόσο νέος, είναι κι' αυτό
μιά ἀντινομικὴ σύνθεση, που μόνο ἕνας μεγάλος μπορεί

να τη ζήσει σε τόσην ένταση. Πόσο δυνατά πρέπει να χτυπούσε η καρδιά αυτή για να βαστάξει τόσον πόνο! Στ' ατέλειωτα χρόνια της εξορίας να κρατήσει το μύθο της αθηναϊκής πολιτείας, όχι αυτής που ήταν πραγματικά—αυτής που είχε ο δικός-της πόθος αναστήσει, και ύστερα το όραμα αυτό να το υψώσει μπροστά στους Αθηναίους του 400, που η συφορά τους είχε καταστήσει δειλούς και άπιστους—να το κρατήσει υψωμένο μπροστά στις ατέλειωτες γενιές των ανθρώπων πάνω στη γή, ακόμα κι' όταν η ίδια από αιώνες πολλούς θα είχε πάψει να χτυπάει!

III

Πόσο μεγάλη σημασία έχει για τη νεότερη Ελλάδα η μετάφραση των αρχαίων κλασικών στη γλώσσα-μας και πόσες οι δυσκολίες που αντικρίζει ο μεταφραστής γενικά, έχει εξεταστεί πλατιά σε ειδική σχετική μελέτη,*) δέ χρειάζεται λοιπόν να μιλήσουμε εδώ. Στον Επιτάφιο τις μεταφραστικές δυσκολίες τις γεννούν έξω από τις διαφορές που χωρίζουν βασικά τα νέα ελληνικά από τα αρχαία, από το ένα μέρος η μοναδικά δύσκολη γλώσσα του Θουκυδίδη (φράση με πυκνωμένο το νόημα, στρουφή σύνταξη, ιδιαίτεροι γραμματικοί σχηματισμοί), από το άλλο ο πανηγυρικός τόνος του λόγου, που χρησιμοποιεί και τις αξίες της μορφής όχι λίγο (έχταση, ηχητική, θέση της λέξης)**). Πολλές από τις δυσκολίες

*) Ι. Θ. Κ α κ ρ ι δ ή, Το Μεταφραστικό Πρόβλημα (1946).

**) Ιδές Ι. Θ. Κ α κ ρ ι δ ή, Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη (1941).

αυτές η μετάφραση δέν μπόρεσε να τις ξεπεράσει, είτε γιατί οι εκφραστικές ικανότητες και δυνατότητες της νεοελληνικής μας μένουν ακόμα άγνωστες, είτε και γιατί η γλώσσα-μας πραγματικά δέν μπορεί να εκφράσει ισάξια έναν λόγο τόσο στριφνό και ποιητικό μαζί, όπως του Θουκυδίδη στον Επιτάφιο—δέν μπορεί ακόμα ή δέ θα μπορέσει ποτέ. Να εκφραστούμε τόσο πυκνά, όσο ο Θουκυδίδης, αυτό δέ θα γίνει καμιά φορά δυνατό, γιατί μας έχουν λείψει μιά για πάντα οι πολλές συνθετικές μορφές της έκφρασης (απαρέμφατα, συχνοί πτωτικοί προσδιορισμοί, μετοχές, μεγάλες περίοδες και άλλα). Σ' αυτό η νεοελληνική απόδοση θα υστερεί πάντα από το αρχαίο πρωτότυπο, όπως άλλωστε υστερεί κάθε μετάφραση, άλλη εδώ, άλλη εκεί.

Η απαραίτητη όμως προϋπόθεση για μιά—τέλεια βέβαια όχι, ωστόσο ικανοποιητική μετάφραση των παλιών κλασικών είναι, να προχωρήσουμε στη γνώση της γλώσσας-μας, να μάθουμε καλά τί λέγεται, κι' ακόμα τί μπορεί να ειπωθεί, χωρίς βέβαια να παραβιάσουμε τη φύση της, όμως και χωρίς ν' αφήσουμε καμιά-της δυνατότητα αδοκίμαστη. Βάζω αμέσως πιά κάτω ένα κεφάλαιο από τον Επιτάφιο, όπως το μετάφρασε ο Βηλαράς πρίν από εκατό και πάνω χρόνια: η διαφορά από τη σημερινή απόδοση δείχνει πόσο γνωρίσαμε και πόσο δουλέψαμε στο μεταξύ τη γλώσσα-μας. Από εδώ κι' εμπρός θα τη γνωρίσουμε πιά καλά και θα τη δουλέψουμε πιά σύντονα: έτσι δέ θα χρειαστεί να περάσει ένας αιώνας πάλι—τα παιδιά-μας κιόλας, ας ελπίσουμε, θα διαβάσουν τη σημερινή μετάφραση και θα νιώθουν τη φράση-της τόσο αδούλευτη, τραχιά και κατώτερη από τη φράση του

Θουκυδίδη, όσο τη νιώθουμε εμείς τώρα στην απόδοση του Βηλαρά.

39.— Ξεχωρίζομε κι' από τους ενάντιους-μας στις πολεμικές γύμνασες με τούτα. Γιατι κρατάμε ανοιχτή την πολιτεία-μας για όλους, και δέν αποδιώχνομε ποτέ κανέναν σαν ξένο, ή από μάθημα ή από θέαμα, το οποίον άντα να μή κρύβεται, ο οχτρός μπορεί να ωφεληθεί γλέποντάς-το· και τούτο από τι έχομε περισσότερο θάρρο στα έργα από τη μεγαλοψυχία-μας, παρά από τις προετοιμασίες και γελάσματα. Εκείνοι, πάλι στην ανατροφή-τους ευτύς με κοπιαστική γύμναση από μικροί καταγέρονται στα αντρίκια έργα, μόνε εμείς οπου ζιούμε αμελημένα δέν προχωράμε λιγότερο σε ίσια κίντυνα μετ' εκείνων. Και το σημάδι, οπου οι Λακεδαίμονες δέ στρατεύουν στον τόπο-μας απατοί-τους, μόνε με όλους αντάμα· κι' εμείς άντα των γειτόνων νικάμε τις περισσότερες φορές δίχως κόπο πολεμώντας σε ξένη γή εκείνους οπου μάχονται για τα σπίτια-τους. Μήτε κάνας οχτρός έντεσε ακόμα σε ολόβολη τη δύναμή-μας από την έγνοια-μας για το ναυτικό, και από τι στελνόμαστε μ' έναν καιρό σε πολλά μέρη της στεριάς... Και μόλοπου διαλέμε καλύτερα την ανάπαψη από την κοπιαστική γύμναση, και τη θεληματική αντρεία από τους νόμους, για να μπαίνομε στους κιντόνους, ακολουθάει πάλι να μήν αποσταίνομε προμιού έρθουν τα βάσανα, μήτε σαν φτάκωμε σε ταύτα, να φαινόμεστε κατώτεροι στην αποκότια αποτ' εκείνους, οπου κοπιάζουν ολάκαιρής-τους. (*Άπαντα Ιω. Βηλαρά, επιμέλεια Γ. Βαρβαρέτου, σ. 208*)